

Dactylorhiza praetermissa (Druce) Soó, de Rietorchis, in Zuid-Limburg; een overzicht

C.A.J. Kreutz

Inleiding

Vanouds bevinden zich de meeste populaties van *Dactylorhiza praetermissa* in het westelijke deel van Nederland. In Zuid-Limburg behoorde de soort altijd tot de zeldzaamste orchideeënsoorten. De laatste jaren blijkt de Rietorchis zich echter in Zuid-Limburg uit te breiden. Daarbij werd ook de gevlekte vorm (*D. praetermissa* subsp. *junialis*) teruggevonden. In dit artikel wordt een overzicht van alle bekende vindplaatsen in het verleden en heden gegeven. Bovendien worden de kenmerken van beide taxa behandeld.

Summary

Most populations of *Dactylorhiza praetermissa* are found in the western part of the Netherlands. In the south of Limburg the species was always a rarity. During the last years *Dactylorhiza praetermissa* is found in Limburg more often. Both the forms with and without spotted leaves are found. The article states the habitats found in the past and the presence. Moreover the characteristics of both taxa are discussed.

Zusammenfassung

Von alters her befinden sich die meisten Populationen von *Dactylorhiza praetermissa* im westlichen Teil der Niederlande. In Süd-Limburg gehörte diese Art immer schon zu den seltensten Orchideenarten. Jedoch breitet *Dactylorhiza praetermissa* sich in Süd-Limburg aus. Auch die gefleckte Form (*D. praetermissa* subsp. *junialis*) wurde wieder gefunden. In diesem Artikel wird eine Übersicht von allen bekannten Fundorten in

der Vergangenheit und heutzutage gegeben. Außerdem werden die Merkmale beider Arten besprochen.

De Rietorchis in Europa

De Rietorchis (*Dactylorhiza praetermissa*) is een meestal forse, statige tot 70 cm hoge plant met een rechte stengel en stevige, grasgroene en vrij lange bladeren. De bladeren zijn smal en staan schuin langs de stengel omhoog en bereiken net niet de bloeiaar. De bladeren zijn aan de achterzijde voorzien van een stevige kiel. De bloeiwijze is cilindervormig en rijk- en dichtbloemig; de bloemen worden ondersteund door forse schutbladeren waarvan de onderste ver buiten de bloeiwijze uitsteken. De spoor is half tot tweederde maal zo lang als het vruchtbeginsel. De Rietorchis bloeit in Nederland van begin juni in Zeeland tot midden juli op de Waddeneilanden.

De Rietorchis komt voor in twee goedgescheiden ondersoorten, namelijk de Gewone rietorchis (*D. praetermissa* subsp. *praetermissa*) en de Gevlekte rietorchis (*D. praetermissa* subsp. *junialis*). De nominaatvorm heeft ongevlekte bladeren en lichtpaarse tot donkerroze bloemen met een zeer gereduceerd honingmerk, dat bestaat uit onopvallende donkerpaars gekleurde lijntjes en/of streepjes, die meestal in rijen gerangschikt zijn. De gevlekte ondersoort onderscheidt zich door de roodbruine tot roodpaarse ringvormige vlekken op de bladeren, die naar de top toe en op de hoger geplaatste bladeren overgaan in kleinere vlekken zonder ringen. Bovendien onderscheiden de bloemen zich van die van de gevlekte ondersoort door een lichtere achtergrondkleur en een veel zwaarder en donkerder honingmerk, dat

bij dit taxon uit aaneengesloten donkerpaarse, lusvormige lijntjes bestaat (het honingmerk vertoont veel overeenkomsten met dat van de Bosorchis, *Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soó. Tevens zijn de zijdelingse sepalen ook aan de binnenkant voorzien van een dergelijke lusvormige tekening. Zelden treft men planten aan met een zwakker honingmerk of met enkele vlekken; overgangsvormen zijn dus zeldzaam. Ook komen beide ondersoorten niet vaak in hetzelfde terrein voor. De ongevlekte vorm is talrijker dan de gevlekte vorm.

Sommige floristen kennen aan beide vormen de soortrang toe, waarbij de nominaatvorm *Dactylorhiza praetermissa* en de gevlekte vorm *Dactylorhiza pardalina* (Pugsley) Aver. genoemd wordt. Vooral in Engeland, waar de Gevlekte rietorchis plaatselijk zeer algemeen voorkomt, zijn sommige floristen overtuigd van de aparte status van dit taxon (Pugsley, 1935; Summerhayes, 1951, 1985). Bij andere auteurs wordt de Gevlekte rietorchis opgevat als een variëteit (*D. praetermissa* (Druce) Soó var. *junialis* (Verm. l.) Sengh. van *Dactylorhiza. praetermissa*. Vermoedelijk is de opvatting van Vermeulen/Soó correct, die de gevlekte vorm als ondersoort van *Dactylorhiza praetermissa* beschreven (*Dactylorhiza praetermissa* (Druce) Soó subsp. *junialis* (Verm. l.) Soó).

Het areaal van de Rietorchis is tamelijk klein, en omvat buiten ons land Midden- en Zuid-Engeland, België, Noordwest-Frankrijk (Normandië), West-Duitsland, Zuidwest-Noorwegen en Denemarken. Ook werd de soort in Noord-Italië gevonden. Met uitzondering van Nederland en Engeland is de Rietorchis overal zeldzaam. Zo komt de soort bijvoorbeeld in Duitsland maar op enkele plaatsen voor, zoals bij Elten (oostelijk van Arnhem), bij Ginnick (Eifel), bij Breinig (Aken) en bij Wasserliesch en Merzig (Saarland).

Dactylorhiza praetermissa subsp. *praetermissa*

In Nederland is de Rietorchis één van de minder zeldzame orchideeënsoorten. Het Hollandse veenweidegebied, de laagvenen in de kop van Overijssel en het Deltagebied vormen een zwaar-

tepunt in haar verspreiding. In de zuidelijke provincies is de Rietorchis zeldzaam. Enkele groeiplaatsen bevinden zich in Noord-Brabant en Gelderland, waar ook de gevlekte ondersoort voorkomt en in Zuid-Limburg, waar hoofdzakelijk de nominaatvorm groeit.

In Zuid-Limburg groeit de Rietorchis optimaal in beekdalgraslanden en -moerassen, maar ook in vochtige hooilanden en in vochtige, voedselrijke graslanden met opslag van berken (o.a. verlaten industrieterreinen). Vroeger groeide de Rietorchis in Zuid-Limburg voornamelijk op vochtige plekken tussen het riet, soms in gezelschap van *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó en *Dactylorhiza majalis* (Rchb.) Hunt & Summerh.

Dactylorhiza praetermissa is in Zuid-Limburg hard achteruitgegaan. De voornaamste oorzaken zijn dezelfde als bij de andere *Dactylorhiza*-soorten, namelijk ontginning, ruilverkaveling, bebouwing en bemesting van de groeiplaatsen. De Rietorchis bloeit in de tweede helft van juni in Zuid-Limburg.

Van de Rietorchis werden in Zuid-Limburg enkele vondsten gedaan. Zo noemt De Wever (1913) een rijke groeiplaats bij Eys-Wittem, waar de planten in een moeras bij de tunnel langs het spoor (De Piepert) voorkwamen. In 1955 was deze groeiplaats nog aanwezig, getuige een viertal exemplaren van die datum in het herbarium van Grégoire. Ook werden planten in het Koningsbeemd ten westen van Heerlerheide aangetroffen. In 1950 groeiden hier op vochtige standplaatsen tussen het riet meer dan vijftig exemplaren. Een andere vindplaats bevond zich langs de Geleenbeek nabij de Brommelerhoeve in de omgeving van Vaesrade. In het dal van de Geleenbeek bij Terworm kwam de Rietorchis voor in gezelschap van *Dactylorhiza incarnata* en *Dactylorhiza majalis*. Van die groeiplaats bevindt zich ook een typisch exemplaar in het herbarium van Grégoire. Begin jaren zeventig werd de soort nabij Simpelveld in een vochtig hooiland langs de Eyserbeek aangetroffen. In deze vegetatie werden ook diverse *Carex*-soorten (Zeggen), *Polygonum bistorta* (Adderwortel), *Caltha palustris* subsp. *palustris* (Gewone dotterbloem) en *Filipendula ulmaria* (Moerasspirea) gevonden. Het najaarsaspect werd bepaald door *Colchicum*

autumnale (Herfsttijloos). Dit terrein ging omstreeks 1973 door ontwatering en stedelijke uitbreiding verloren en daarmee verdween één der mooiste beekdalgraslanden uit Zuid-Limburg. Ook kwam de Rietorchis in het Kathagerbroek voor, een restant van de eens floristisch zo waardevolle vochtige graslanden langs de Geleenbeek, waar Dijkstra een typisch exemplaar fotografeerde. In het begin van de jaren zeventig is deze soort op deze vindplaats voor het laatst aangetroffen.

Vanaf medio jaren zeventig komt de Rietorchis op een braakliggend terrein in de gemeente Kerkrade voor (Kreutz, 1988). De groeiplaats bevindt zich nabij Spekholzerheide langs een verlaten spoorweg, die vroeger deel uitmaakte van het zgn. Miljoenenlijntje. De planten groeien op een enigszins verzuurd, vochtig grasland met opslag van *Betula pendula* (Ruwe berk). De meeste exemplaren komen in de overgangszone van vochtig grasland naar struweel voor. De Rietorchis komt hier in haar typische vorm voor. De habitus is vrij fors, de bladeren zijn ongevekt en de bloemen zijn donkerroze gekleurd met op de onderlip een gereduceerd honingmerk. De populatiegrootte was tot 1985 vrijwel constant en varieerde jaarlijks tussen de 150 en 400 exemplaren. Door ontginning, verzuiging en bebouwing, veroorzaakt na opheffing van de spoorlijn, is het aantal planten sterk afgenomen. Thans komen hier jaarlijks nog maar enkele bloeiende exemplaren tot ontwikkeling en hoogstwaarschijnlijk zal deze vindplaats binnen enkele jaren verdwenen zijn.

De tweede groeiplaats van de Rietorchis bevindt zich in het dal van de Noor, in de zgn. Noorbeemden. In dit gebied liggen verscheidene beekdalgraslanden, waarvan sommige door Natuurmonumenten beheerd worden. Rietorchis groeit hier op twee plaatsen, namelijk in een sterk verzuurd weiland ten zuiden van het riviertje de Noor en in een hooiland ten noorden ervan. Op de eerste groeiplaats, waar een maand vroeger ook enkele exemplaren van *Dactylorhiza majalis* bloeien, worden slechts enkele planten aangetroffen. Door verzuiging en instroming van meststoffen is het aantal sterk afgenomen. Blijven beheersmaatregelen uit, dan is deze groeiplaats als verloren te beschouwen. De tweede vind-

plaats betreft een beekdalhooiland. Jaren geleden heeft Natuurmonumenten in dit gebied een aantal van deze hooilanden aangekocht. Doordat deze hooilanden weer in beheer genomen zijn, ontwikkelt zich hier een vegetatie, waarin Rietorchis optimaal tot ontwikkeling komen kan. De eerste exemplaren werden hier dan ook reeds waargenomen en in de toekomst zal de soort zich hier wellicht uitbreiden.

Onlangs heeft de Rietorchis zich ook bij Kerkrade op een nieuwe plaats gevestigd. De vindplaats betreft een vochtig terrein, dat door storting van leemhoudende grond tot stand kwam. Na ongeveer een tiental jaren heeft zich hier een unieke vegetatie gevestigd, waarin ook al *Ophrys apifera* Huds. werd aangetroffen. In overleg met de desbetreffende gemeente is het terrein tot beschermd natuurgebied verklaard en worden er jaarlijks passende beheersmaatregelen uitgevoerd. Opvallend is dat deze planten zeer krachtig en homogeen zijn, waarbij de bloemkleur eenvormig paarsrood is. Planten van 70 cm hoog zijn hier geen uitzondering. In 1998 werden hier al 170 bloeiende exemplaren geteld. Het gebied is verder ook bijzonder interessant wegens het voorkomen van *Dactylorhiza fuchsii* en honderden exemplaren van *Epipactis helleborine* (L.) Crantz. Dit gebied is voor Nederland uiterst waardevol en dient dan ook absoluut behouden te blijven.

Dactylorhiza praetermissa subsp. *junalis*

De meeste groeiplaatsen van de Gevekte rietorchis bevinden zich in het noordwesten van Nederland met een concentratie in het Haf- en Drents district. In de aangrenzende provincie Noord-Brabant is zij van slechts één vindplaats bekend. Op sommige groeiplaatsen komt zij massaal voor, soms met *Dactylorhiza praetermissa*. De Gevekte rietorchis groeit optimaal in beekdalgraslanden en -moerassen en in vochtige hooilanden, hoofdzakelijk op vochtiger plaatsen dan *Dactylorhiza praetermissa*. In Zuid-Limburg kwam zij vroeger met name in rietlandvegetaties en in beemden langs de Geleenbeek voor. De voornaamste oorzaken van achteruitgang zijn dezelfde als genoemd bij *Dactylorhiza praeter-*

missa. Ontginning, ruilverkaveling, bebouwing en bemesting van haar groeiplaatsen zijn ook hier de belangrijkste factoren. Deze ondersoort bloeit ongeveer een week later dan de nomimaatvorm, gemiddeld vanaf de tweede helft juni tot medio juli.

Van de Gevlekte rietorchis waren in Zuid-Limburg vier vindplaatsen bekend, die alle sinds lange tijd verdwenen zijn. De laatste vondst dateert vermoedelijk van 1958. Zij werd in 1996 teruggevonden en wel in het oorspronkelijke areaal (omgeving van Heerlen, bij de Geleenbeek). Voor Zuid-Limburg is deze vondst uiterst waardevol.

In 1950 werden enkele exemplaren in het Koningsbeemd te Heerlerheide gevonden. De planten hadden grote ringvormige vlekken op de bovenzijde van de bladeren, de bloemkleur was lichtroze tot paars met een fel getekend honingmerk. De determinatie werd door Vermeulen bevestigd. Ook werd deze ondersoort nabij de Brommelerhoeve ten westen van Vaesrade (Kathagerbroek) aangetroffen. Zij groeide hier op vochtige plaatsen langs de Geleenbeek. De planten, ongeveer 25, hadden licht gekleurde bloemen, een donker honingmerk en een bijna draadvormige spoor. In hetzelfde gebied werd ook *Dactylorhiza praetermissa* gevonden. De derde vindplaats bevond zich nabij kasteel Terworm in een vochtig hooiland in het dal van de Geleenbeek. Het is echter mogelijk dat deze vondst een hybride betrof tussen *Dactylorhiza majalis* en *Dactylorhiza incarnata*, twee soorten, die ook op deze vindplaats voorkwamen. De vierde vindplaats bevond zich in het Merlenbroek bij Vaals. De laatste vondst werd daar in 1958 gedaan.

In 1996 werd door Bremer (Cortenraad & Mulder, 1997) een tiental exemplaren aan de rand van twee bufferbassins ten westen van Heerlen gemeld. Onderzoek ter plaatse heeft uitgewezen dat het hier om de gevlekte vorm van de Rietorchis gaat. Het betreft hier een unieke vondst, temeer daar dit de enige planten van dit taxon zijn, die in Zuid-Limburg voorkomen. De planten zijn bijzonder krachtig en zeer typisch. De bladeren zijn lancetvormig en van ringvormige vlekken voorzien (zwarte vlekken met groene eilandjes in het midden). De bloemen lijken op die van *Dactylorhiza fuchsii*, m.a.w. lichtroze van

kleur en duidelijk van een donker honingmerk voorzien, dat onder andere uit donkerpaarse, lusvormige lijntjes is opgebouwd. De vindplaats bevindt zich langs de stadsautoweg Heerlen-Bocholz aan de rand van een bufferbassin. Dit zgn. bufferbassin werd aangelegd om overtollige regenwater op te vangen en af te voeren. Gedurende enkele decennia heeft zich aan de randen ervan een waardevolle vegetatie ontwikkeld, waarin ook *Botanocallis umbellatus* (Zwanebloem) voorkomt. De Gevlekte rietorchis groeit hier in enkele exemplaren direct langs de oever en in zeer vochtige grond enkele meters van de buffer verwijderd. Om een levenskrachtige populatie te genereren moeten de houtige gewassen gekapt en de vegetatie gemaaid en afgevoerd worden.

Literatuur:

- Bateman, R.M. & I. Denholm (1983). A reappraisal of the British and Irish *Dactylorhiza*. 1. The tetraploid marsh-orchids. *Watsonia* 14: 347-376.
- Cortenraad, J. & T.J.D. Mulder (1997). Uit de flora van Limburg. *Natuurhist. Maandblad* 86 (1): 15-18.
- Kreutz, C.A.J. (1987). De verspreiding van de inheemse orchideeën in Nederland. Uitgeverij KNNV, Zutphen.
- Kreutz, C.A.J. (1988). Rietorchis op een nieuwe groeiplaats in Limburg. *Natuurhist. Maandblad* 77 (12): 209-210.
- Kreutz, C.A.J. (1994). Orchideeën in Zuid-Limburg. Uitgeverij KNNV, Utrecht.
- Landwehr, J. (1977). Wilde orchideeën van Europa. Vereniging van Natuurmonumenten in Nederland, 's-Graveland.
- Pugsley, H.W. (1935). New British marsh orchids. *Proc. Linn. Soc. London* 148: 121-130.
- Summerhayes, V.S. (1951). *Wild Orchids of Britain*. Collins, London.
- Summerhayes, V.S. (1985). *Wild Orchids of Britain*. Collins, London.
- Vermeulen, P. (1958). *Orchidaceae*. *Flora Neerlandica* 1(5). Amsterdam.
- Wever de, A. (1913). Orchideeën. *Maandblad Natuurhist. Genootschap Limburg* 2: 5.

C.A.J. Kreutz
Oude Landgraaf 35a
NI-6373 BE Landgraaf